

İLK DERNEK KÜTÜPHANEMİZ

Dr. Müjgân CUNBUR

Tanzimat devri, toplum hayatımızın türlü yönlerinde, bilim fen, sanat, edebiyat, kısacası kültür tarihimizde, kültür ve devlet kurumlarımızda yenileşme hareketlerinin görüldüğü ilk devir olarak kabul edilip değerlendirile gelmiştir. Şüphesiz bu değerlendiriliş bir gerçeğin ifadesidir. Tanzimatın öncüsü, yenileşme ve batıya yönelmenin ilk belirtilerinin görüldüğü devir olarak da I. Abdülhamit, III. Selim ve II. Mahmud'un saltanat yılları üzerinde durulur. Hatta bazı tarihçilerimizce daha da geriye gidilerek III. Ahmet devrindeki bazı kültürel davranışlar yenileşmenin başlangıcı sayılır. Gerçekten gerek III. Ahmet, gerekse onu izleyen Tanzimat öncesi padişahlarının saltanat yılları başlıca kültür ve eğitim kurumlarımızdan olan kütüphanelerimiz bakımından da, çok verimli ve hareketli yıllardır. Ancak geleneksel vakıf müessesesi esaslarına göre kurulan kütüphanelerin yönetim ve işleyişinde görülen aksaklıklar-

dan bazıları bu tanzimat öncesi devirde giderilmeğe çalışılmakla birlikte Batı kütüphanelerine benzeyen kurumlar henüz meydana getirilmemiş daha doğrusu getirilememiştir. Birer özel teşebbüs eseri olan vakıf kütüphanelerimiz dışında devlet eliyle kurulan ilk resmî kütüphanemiz, bugün Bayazıt Devlet Kütüphanesi adını taşıyan eski Beyazıt Umumi Kütüphanesidir. Millî Eğitim Bakanlığı'na, o devirdeki ismiyle Maarif-i Umumiye Nezaretine bağlı olarak kurulan bu kütüphanenin açılış tarihi 1882 dir. Tanzimat devrinin başlangıcı olan Gülhane Hatt-ı Hümayunun okunduğu 1839 yılına bakarak arada kırk yıldan fazla bir zaman olmasına rağmen Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ni bir Tanzimat eseri sayabiliriz. Arada geçen bu kadar uzun sürede Tanzimat hareketi, kütüphanecilik alanında etkisini hiç mi hissettirmemiştir diye sorulabilir. Tanzimat hareketinin etki ve eserleri türlü yönlerden

alabildiğine incelendiği, halbuki bu yönden kütüphaneciliğimizde göze çarpan yenilik belirtilleri bir tüm olarak ele alınıp değerlendirilemediği halde de biraz önce sorduğumuz sorunun karşılığı müsbet olarak verilebilir.

Eski vakıf kütüphanelerimizin fihristlerinin, bir başka deyimle kataloglarının hazırlanması için 1878 yılında bir komisyon kurulması, bu komisyonun kurulmasından önce duyulan ihtiyacı karşılamak üzere çok ilkel şart ve şekillerde iki İstanbul kütüphanesinin fihristlerinin hazırlanıp bastırılması, 1881 de yayımlanan «Kütüphanelerin suret-i idaresi hakkındaki talimatname» Tanzimat hareketlerinin kütüphanecilik alanındaki etkisine örnek olarak gösterilebilir.

Ancak kütüphanecilik alanında çok daha önceki yıllara ait tipik bir yenileşme hareketine, bir başka deyişle Tanzimat devrinin belirli bir etkisine özel bir kurumun bir bilim derneğinin kurulmasıyla rast gelinmektedir.

İşte bu bildiride kütüphanecilik tarihimizin üzerinde durulmayan, belki de unutilan bir sayfası açılmak istenmiştir. «Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye» adını taşıyan derneğin kuruluş amacı, dinî ve siyasi konular

dışında türlü bilimlere ve maa-rife dair kitap ve broşürler telif ve tercüme etmek, konferanslar ve umumî dersler vermektir. Bu cemiyet batı memleketlerindeki anlamıyla kurulan ilk bilim derneğimizdir. Kuruluş tarihi hicri takvime göre 1277 ramazanı, milâdi takvime göre 1861 martıdır. Kurucuları arasında batıdaki büyük kültür merkezlerinde görevli olarak bulunmuş ve görevlerinden faydalanarak bilgi ve görgülerini arttırmış, batının bilim ve eğitim kurumlarını yakından tanımış kişiler vardır. Bunların başında Tanzimat'ın sayılı fikir adamlarından, tanınmış eğitimcilerinden Mehmet Tahir Münif Paşa gelir. Kısa aralıklarla üç kere Maarif Nazırlığında bulunmuş olan Münif Paşa «Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye» yi kurduğu ve ikinci başkanlığına seçildiği sırada henüz Ticaret Mahkemesi İkinci Başkanlığı görevinde bulunmaktaydı. «Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye» nin kuruluşundan 15 ay sonra Temmuz 1862 de derneğin yayım organı olarak «Mecmu'a-i Fünun» adlı bir dergi çıkarılmağa başlar. Gerek cemiyetten, gerekse Türk basınında ilk dergi sıfatını taşıyan «Mecmu'a-i Fünun» dan lise edebiyat kitaplarımıza kadar türlü eserlerde bahsedildiği görülmektedir. «Cemiyet-i İlmiye-i

Osmaniye» nin kütüphane-
cilik tarihimizdeki rolüne gelin-
ce, bu konu üzerinde pek du-
rulmadığı göze çarpmaktadır.
Cemiyetin bizim için en önemli
faaliyeti, kendi bünyesi içinde
bir kütüphanenin kurulmuş bu-
lunmasıdır. İşte bu kütüphane
ilk dernek kütüphanemiz oldu-
ğu gibi, batılı esaslara göre ku-
rulacak ilk modern kütüphane-
nin temellerini atan bir teşeb-
büstür. Cemiyet-i İlmiye-i Os-
maniye içinde böyle bir kütüp-
hanenin kuruluşuna Tanzimat
adlı eserdeki Prof. Dr. Ragıp
Özden'in «Tanzimattan beri ya-
zı dilimiz» başlıklı etüdünün
«Mecmu'a-i Fünun» bahsinde
cemiyet yönetmeliğinden bahse-
dilerken bir kaç kelimeyle doku-
nulmuş, ne var ki bu hayırlı
teşebbüs kütüphaneciliğimizde
bir Tanzimat hareketi olarak
değerlendirilmemiştir.

Mecmu'a-i Fünun'un Muhar-
rem 1279 tarihinde yayımla-
nan ilk sayısının 21-10. sayfaları
arasında çıkan «Nizam-ı Ce-
miyet-i İlmiye-i Osmaniye»
nin yani dernek tüzüğünün
12., 15., 25., 33., ve 35. madde-
lerinde dernek içinde kurula-
cak kütüphane konusuna türlü
yönlerden değinilmiştir.

«Cemiyetin bir reisi ve iki re-
is kaimmakamı ve iki tahri-
rat-ı Türkiye'ye ve bir tahrirat-ı

Franseviyye kâtibi ve bir san-
dık emini ve bir hafız-ı kütübi
olacaktır. Memurin-i muamiley-
him azalık sıfatı üzerlerinde
kalmak üzere cemiyetin aza-yı
müdavemesinden intihab oluna-
caktır ve bunlar bilâ-maaş ifa-
yı memuriyet eyleyecekler ve
müddet-i memuriyetleri bir sene
olup sene hitamında infisal eyle-
yeceklerdir ve bir memurun tek-
rar intihabı caiz olacaktır» iba-
reli 12. Maddeden anlaşıldığına
göre derneğin bir başkanı, iki
yardımcısı, ikisi Türkçe ve biri
Fransızca yazışmalar için üç
yazmanı, bir veznedarı ve bir de
kütüphanecisi vardır. Bunlar
derneğin devamlı üyeleri arasın-
dan seçilecekler ve maaşsız ve
bir yıl süreyle çalışacaklar, yılın
bitiminde yeniden seçilebilecek-
lerdir.

Derneği yönetecek 15 kişilik
bir komisyondan bahseden 15.
Maddede «Cemiyetin idare-i
umuru için ber- vech-i ati onbeş
kişiden mürekkep bir komisyon
olacaktır.

Nefer

- 3 Cemiyet reisiyle kaimma-
kamları
- 3 Cemiyetin kâtipleri
- 1 Hafız-ı kütüp
- 1 Sanduk emini
- 7 Aza-yı müdavmeden in-
tihab olunacak aza

İşbu komisyon her sene müceddeden teşkil olunacak ve çıkacak aza tekrar intihab olunabilecektir. Komisyon-u mezkûr lâ-âkal onbeş günde bir kere akd-i encümen-i meşveret edecek ve hep memurlar bilâ-maâş ifa-yı memuriyet eyleyeceklerdir.» denilmektedir.

«Hafız-ı kütüb nizamname-i mahsusı mucibince ifa-yı memuriyet eyleyecektir» denilen 25.Maddede biraz sonra üzerinde durulacak olan kütüphane yönetmeliğine işaret edilmektedir.

33. Madde kütüphanecilik tarihimiz bakımından gerçekten ilgi çekici bir hususu kapsamaktadır. Bu husus, günümüzden 102 yıl önce dernekler arasında kitap mübadelesi fikrinin memleketimizde bahis konusu edilmeye başlamasıdır, ve maddede şöylece ifade edilmektedir :

«Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye neşr-i fûnun ile istigal eder cemiyetler ile mürasele ederek yek-diğer ile mübadele-i telifa hususunu teklif cyleyecektir.»

35. Madde dernegin dağılışına ve dernek dağıldığında kitap ve sair eşyanın satılıp toplunun yararına hayırlı bir işe sarfedilmesine dairdir: «Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye» huda nekerde il-sebebinin el-esbab münfesiñ olduğu halde metru-

kâtı beyn el-aza taksim olunmayıp mevcut olan nukud ve kütüb ve eşya-yı sairesi fûruht olunarak ekseriyet-i ârâ ile men faat-ı umumiyye için bir emr-i hayra sarf olunacaktır.» Denilmektedir.

Mecmu'a-i Fûnun'un yine aynı sayısında yayımlanan «Cemiyetin, usul-i idare-i dahiliye nizamnamesi» nin 33. Madde-sinde de derneğe bağışlanacak eski eserlerin kütüphanecinin idaresi altına verileceği kaydedilmiştir: «Cemiyette bazı asar-ı atika ihda olunduğu halde kabul olunarak bunlar dahi hafız-ı kütübün taht-ı idaresinde bulunacaktır.»

Mecmuanın yine aynı sayısının 14.—15. Sayfalarında dernek kütüphanesinin 10 maddelik yönetmeliği de yayımlanmıştır. «Cemiyet Kütüphanesi Nizamnamesidir» başlıklı bu yönetmelik ilk dernek kütüphanemizin nasıl yönetileceğine dair çok ilginç maddeleri kapsamı bakımından üzerinde durulmağa değer. Birinci madde «Kütüphanede bulunacak kitapların ilk sahifeleri arkasına cemiyet mührü basılacak ve mümkün olabildiği halde cildleri üzerine cemiyet ünvanı tab' olunacaktır.» Denilmektedir. İkinci madde derneğin devamlı ve devamlı olmayan üyelerinin kütüphaneden ücretsiz faydalanacaklarına dairdir:

«Cemiyet aza-yı müdaveme ve gayr-i müdavemesinin kütüb-hane kitaplarını bilâ-ücret istiare ve mütalâaya salâhiyetleri olacaktır.»

(Üçüncü madde) «Hafız-ı kütüb üç defter tuacak olup bunların birisine kitapların tarih-i tedarikleri tertibiyle isim ve behaları veyahut ihda eden zevatın isimleri ve ikincisine huruf-u heca tertibi üzere kütüb-i mezkûre veya müelliflerinin esamisi yazılacak ve üçüncüsünde her fenne müteallik kütüb başkaca bir cedvel-i mahsusaya kayd olunacaktır.» Yani kütüphanecinin tutacağı üç defterden birincisine kitapların derneğe giriş sırasına göre isim ve fiatları ya da bağışlayan kişilerin isimleri, ikincisine alfabetik sıraya göre adı geçen kitaplar veya yazarlarının isimleri yazılacak denmekte, üçüncü defterin bir nevi konu kataloğu olarak işleneceği anlaşılmaktadır. Bu durumda ilk defter bir demirbaş defteri ikincisi de bir nevi kitap halinde alfabetik katalog sayılabilir.

Fiş katalog henüz bahis kanusu değildir.

Dördüncü madde üyelerin kütüphaneden ne şekilde yararlanacaklarına, ödünç kitapların nasıl verileceğine ve idare defterine dairdir ve bu hususlar şöylece ifade olunmaktadır .

«Cemiyet azasından birisi kendi hanesinde mütalâa etmek üzere kütüphaneden bir kitap istiare etmek istedikte kitabın ve kendisinin ismini şamil olmak üzere müverrih ve mümza hafız-ı kütübe bir kıta sened verecek ve işbu sened hafız-ı kütübün indinde hafız olunup kitabın iadesinde sahibine redd olunacaktır. Ve istiare olunan kitaplar için dahi mahsus bir defter tutulacaktır.»

Beşinci maddede «Eğer müstair aldığı kitabı kirler ve yırtar veyahud zayi eder ise kendi kesesinden bir cedid nüshasının tedarikiyle kütüphaneye teslim mecbur olacaktır.» Altıncı maddede «El yazısı ve ziyade kıymetli kitaplar cemiyet mahallinden harice çıkarılmaz ise de hafız-ı kütübün teklifi üzerine bazı halât-ı fevkalâdede o ma'kule kütüb-i muteberenin çıkarılmasına komisyon ruhsat verebilecektir.» Yedinci maddede «Eğer müstairin kusuru¹ olarak nusah-ı nadirenden bir kitab bozulur veyahud zayi olur da yerine aynıının tedariki mümkün olmaz ise komisyonda takdir olunacak behasının veya diğer bir münasib kitabın ıstirasiyle kütüphaneye teslim eylemesine komisyon tarafından hüküm olunur.» Sekizinci maddede «Her bir mücellidin istiare müddeti adiyesi bir mah olup fakat müs-

tair istid'ası ve hafız-ı kütübün muvafakatı üzerine işbu müddet bir mah dahi temdid oluna bilecektir.» Dokuzuncu maddede «İstiare olunan kitabı müddeti muayyenenin inkızasından sonra iade etmeyenler müddet-i mezkûreden ziyade yanlarında kalmış olan müddet için cemiyet sandığına ait olmak üzere hafta başına yirmi kuruş ceza-yı nakdi itasına mecbur olacaklardır.» denilmekte, yani ödünç verildiği sırada yırtılıp kirlenen ve kaybolan kitapların ne şekilde ödeteleceği, nadir ve el yazısı eserlerin kütüphane dışına çıkarılmayacağı ve ancak olağanüstü hallerde kütüphanecinin teklifi ve dernek yönetim kurulu kararı ile dışarıya iare edilebileceği, bu cipten kitapların bozulup kaybolması halinde ne yapılacağı, ödünç kitap verme müddetinin bir ay olduğu, kütüphanecinin uygun görmesiyle bu sürenin bir ay daha uzatılabileceği, iare müddetleri içinde iade edilmeyen kitaplar için okuyucudan her haftaya karşı yirmi kuruş ceza alınacağı ve bu paranın dernek kasasına verileceği konuları üzerinde durulmaktadır. Kütüphaneye kitap bağışlayacaklara teşekkür yazılacağına dair olan onuncu maddede ise şunlar yazılıdır: «Kütüphaneye vürud edecek hedaya cemiyetin meclis-i atisinde ilân olunacak ve reis-i cemiyet tarafından meh-

di olan zata bir küt'a teşekkür name tahrir ve irsal kılınacaktır.»

Kütüphane yönetmeliğinin altındaki yazılış tarihi 1277 yılı şevval ay başlarıdır ki milâdi takvimle Mart 1862 dir.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kütüphaneciliğimize ikinci büyük hizmeti yine kendi bünyesi içinde bir kiraathane, bugünkü adıyla bir okuma odası açmış olmasıdır. Cemiyet merkezinde bir kiraathanenin

açılış haberi Mecmu'a-i Fünun'un Şevval 1280 (Mart 1864) tarihli 22. sayısında çıkmıştır. (423.—424. Sayfalar)

Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteninin son çıkacak sayısına verdiğim «Münif Paşa ve Kütüphanelerin yönetimiyle ilgili ilk resmî talimatname (1) adlı yazımda tam metnini yazdığım bu haberde ilim ve irfa-

(1) Bu inceleme, Türk Kütüphaneciler Derneği II. Kurultayı programı içinde Eylül 1965 tarihinde sunulmuş bir bildiridir. Önceleri bu bildirilerin ayrı bir kitap halinde yayınlanması düşünülmüş fakat buna imkân bulunamamıştır. Bu yüzden, yazının, oldukça gecikmiş olarak şimdi yayınlanması yoluna gidilmektedir. Yazarın burada sözünü ettiği ve yayınlayacağını söylediği «Münif Paşa ve Kütüphanelerin Yönetimi ile ilgili İlk Resmî Talimatname» yazısı ise, TKDB'nin XIV. cild, (1 - 2) sayısında yayınlanmış bulunmaktadır.

nın yalnız mekteplerde ve medreselerde öğrenilemeyeceği, halk arasında bunların yayılması için başka çeşitli vasıtalarla da ihtiyaç olduğu, kitap, gazete ve benzeri matbuatın bu konuda en güzel yardımcı olacağı, ancak bunların hepsinin veya istenen miktarın alınmasına kimse- nin bütçesinin yetmeyeceği, medenî memleketlerde halkın yararlanacağı kütüphane ve okuma yerleri açarak bu zorluğun giderildiği, ya parasız veya az bir para ile herkesin çok sayıda kitap ve gazete okuyabildiği belirtildikten sonra İstanbul'da geçmişin eserleri olan gayet zengin kütüphaneler varsa da gazete okunacak bir yerin bulunmayışı sebebiyle derneğin Çiçekpazarı'ndaki merkezinde bir kiraathane açılıp otuz yerli ve yabancı gazetenin istifadeye sunulduğu, bunların sayısının yapılan siparişlerle 40 a yükseleceği bildirilmiştir. Haberin kütüphane ile ilgili paragrafında ise :

«İşbu gazetelerden maada elbine-i şarkıye ve garbiyede her türlü fünün ve sanayi'e dair bin cild kadar kütüb-i mutebreyi şamil cemiyet kütüphanesi dahi eyyam-ı malûmede kiraathane azası için açık olup Dersaadet'de ise şimdiye kadar elbine-i ecnebiyede kütübü havi olmak umuma mahsus hiç bir kütübhane olmadığından bunun emsali namesbuk-i mu-

hasenatdan olduğu derkâr ve beminnet-i te'alâ erbab-ı fütüvvetin muavenet-i hayırhanesi ile işbu kütüphanemizin günbegün kesb-i cesamet edeceği meczumdur» denilmektedir.

Kiraathane salı günleri müstesna hergün sekiz saat açıktır. Buradan ırk ve din ayrılığı gözetilmeden ırz ve edepli kimse- ler faydalanacak, aza olmak isteyenler, dernek veya kiraathane üyelerinden biri vasıtasıyla teklif olunacak, aylık beş kuruştan ilk 6 aylık aidatını peşin ödeyecektir. Devlet mekteplerinde okuyan öğrencilerden bu aidat alınmayacak, diğer hususlar onlardan da istenmektedir. Haberde kiraathanenin gayet ferah ve gönül çeken bir yer olduğu, burada kitap ve gazete okumaktan başka gelip giden dostlarla da görüşülebileceği, ele geçirilmesi yılda 8000,9000 kuruş tutan birçok gazetenin 60 kuruş gibi az bir parayla burada okunabileceği, kiraathane üyelerine haftada iki kere parasız olarak verilen İngilizce ve Fransızca derslerine yirmi kadar öğrencinin katıldığı bildirilmekte yazının sonunda okuma odasındaki 7 Türkçe, 10 Fransızca, 5 İngilizce, 4 Ermenice, 3 Rumca gazeteyle yeni sipariş edilen beş süreli yayının isimleri verilmektedir.

Mecmu'a-i Fünün'un Zilhicce 1280 tarihli 24. Sayısında derneğin «Suret-i hal-i cemi-

yet» başlıklı raporunda şu satırlarla karşılaşır (S. 482): «Bir de mukaddemce dahi yazıldığı vechile cemiyet-i muhtelif üzerine Dersaadet'de ve memalik-i mahrusenin sair mahallesinde tab' olunan gazetele- rin heman kâffesi ve Avrupa gazetelerinin en meşhur ve mu- teberleri olmak üzere otuzdan mütecaviz evrak-ı havadis mev- cuttur. Herkes gayet cüz'î mas- rafla bu kadar gazetenin müta- lâasına dest-res olabilir.

Cemiyet kütüphanesi dahi elbine-i muhtelif üzerine bin cild- den mütecaviz kitabı şamildir. Bundan başka coğrafya ve ce- raskal ve teşrih ve fûnun-ı sai- reye dair gayet nefis haritalar ve resimlerle hikmet-i tabiiyye ve ceraskal fenlerine müteallik birçok aîât ve edevad mevcut olup bunlar dahi istenildiği hal- de umuma irae ve tarif olun- maktadır.» Bu satırlardan anla- şıldığına göre dernek kütüpha- nesinde kütüphane materyali o- larak artık kitaptan daha başka şeylere, harita, resim ve aletle- re de yer verilmektedir.

«Cemiyet-i İlimiye-i Osma- niye» 1865 yılında çıkan büyük kolera salgını yüzünden kapa- tılmış, mecmu'a tatil edilmiş, dernek kapanınca kütüphane ve kiraathane de dağılmış olma- lıdır. Mecmu'a-i fûnun'a gelince o zamana kadar yazı hayatı- mızda rastlanmayan birçok ye- ni konulara yer veren bu ilk ve

değerli derginin, Safer 1284 (Haziran 1867) tarihli 47. Sa- yıısıyla yayımına son verilmiş, 16 yıl sonra 1300 Rebi'ül-evve- linde (Ocak 1883) birinci sayı- dan itibaren yeniden yayımlan- mağa başlamış, «Yıldız böceği ile bir yolcu» fıkrası sarayı kuşkulandırdığı için toplatılmış ve bir daha da çıkamamıştır.

Bundan 102 yıl önce kuru- lan, ancak iki yıl kadar faaliyet gösteren Cemiyet-i İlimiye-i Os- maniye Kütüphanesi, çok kısa süren çalışmalarına rağmen kü- tüphanecilik tarihimizde, önem- li bir merhale, batı kütüphane- ciliğine doğru atılmış bir adım ve şüphesiz hayırlı bir teşebbüs olarak gerçek yerini alacaktır. Özellikle derneğin neşriyat mü- badelesi ve kitap idaresi konu- larında getirdiği yenilikler ve koyduğu esaslar üzerinde du- rulmaya değer niteliktedir. O zamana kadar alışıla gelen kü- tüphane sisteminin dışında, ta- mamen değişik muhtevalı yeni bir kütüphane ihtiyacının belir- tilmesi ve bu ihtiyacı karşıla- mak için, bir cemiyetin elindeki sınırlı imkânlarla bir kütüphane ve özellikle bir süreli yayınlar okuma yeri açılması, böyle bir derneğin kurucu ve yöneticileri olan kişileri, bunlar arasında özellikle ikinci başkan Münif Paşa'yı, o tarihteki sıfatıyla Münif Efendi, saygı ve rah- metle anmağa değer ve yeter sanıyorum.